

Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset

DEN NORSKE MODELLEN PÅ NITTITALLET

Vi har gjennom 20 år fra tid til annen skrevet om den omleggingen av norsk økonomisk politikk som har skjedd siden midten av 70-tallet.¹ Våre analyser har vært bredt anlagt: vi har satt den økonomiske politikken i forbindelse med økonomisk omstilling og sosiale/politiske styrkeforhold, og har alltid lagt vekt på å forstå utviklingen i Norge i komparativt lys, særlig gjennom sammenlikning med de andre nordiske landene. Noen av våre aller første studier ble publisert i *Vardøger*,² så det er bare passende at vi i anledning Runes store jubileum bruker Vardøgers spalter til å se tilbake på 90-tallet.

Hovedtrekk i den norske modellen

Vår analyse av Norges økonomisk-politiske utvikling bygger på den grunnleggende antakelse at økonomisk virksomhet, og de sosiale grupper som inngår (klasser, profesjoner), bare kan reproduseres og utvikles innen rammen av et historisk spesifikt institusjonelt mønster. Slike mønstre holder seg som regel stabile over lengre perioder, men kan likevel endres over tid, særlig hvis det viser seg at det ikke håndterer sosiale og økonomiske utfordringer som oppstår. Konkret er historien om den norske modellen historien om det institusjonelle mønster – og ditto politikk-rutiner – som eksisterer i Norge i etterkrigstiden. Det kommer i krise i på syttitallet, når de økonomiske rammebetingelsene endres, og noen av de sentrale elementene endres etterhvert. Men viktige elementer består fram til i dag. Blant modellens historisk spesifikke forutsetninger vil vi framheve følgende:

For det første ble industrien ansett å spille en dominerende rolle for økonomisk vekst: Det var alminnelig erkjent at industrien hadde høyere produktivitet – og produktivitetsvekst – enn andre næringer, og at noen industrier var mer lovende enn andre pga av høyere teknisk framgang (elektrisk, kjemisk). Vekst og strukturendring ble sett som nær forbundet. Overføring av ressurser fra stagnerende sektorer og industrier til nye og mer vekstkraftige, ble sett som tidens løsen.

For det andre forutsatte modellen et internasjonalt økonomisk system preget av en sterk rolle for nasjonalstaten, kontroll med kapitalbevegelser, faste valutakurser og frihandel innen avgrensede rammer. Dette ga staten stort spillerom i den økonomiske politikken, så lenge det ikke førte til vedvarende problemer med den utenriksøkonomiske balansen. Kredittsystemet ble direkte styrt av staten, kvoteordninger fordelte kreditt til lave

renter for prioriterte formål, man bygget ut et system av statsbanker og la sterke reguleringer på de private bankenes virksomhet («kreditsosialisme»).

For det tredje preges Norges økonomiske struktur av store arealer pr innbygger, relativt god tilgang på naturressurser, bl.a. fossekraft, og en viktig rolle for naturressursbaserte næringer, som oftest lokalisert i spredtbygde områder. Dessuten spilte skipsfart, og leveransevirksomhet til denne, en viktig rolle. Ferdigvareindustrien, og befolkningen knyttet til denne, spilte derimot en mindre viktig rolle enn i mange andre land.

For det fjerde har den norske politiske utviklingen skapt et sterkt sosialdemokratisk parti, og en sterk fagbevegelse (i stor grad organisert etter industrimodellen), med tette innbyrdes bånd. Disse samfunnskraftene har stått for en industriell moderniseringsideologi. På den borgerlige siden var partiene mer splittet og tildels mer ambivalente til moderniseringsiveren.

Disse forutsetningene hadde avgjørende betydning for det institusjonelle mønsteret som vokste fram. Økonomisk modernisering gjennom en økt rolle for ferdigvareindustrien var en viktig målsetting (for Arbeiderpartiet), men en slik modernisering ville bare være mulig gjennom oppslutning fra bredere befolkningslag enn de knyttet til den relativt beskjedne ferdigvareindustrien. En allianse mellom arbeidere i byene og den arbeidende befolkningen på landsbygda ble derfor et bærende element, og følgelig fikk distriktpolitikken en sentral rolle. Landsbygdbefolkningen ble – om vi ser det meget skjematisk – «bestukket» til å akseptere de overordnede målene for moderniseringspolitikken. Dessuten var den tradisjonelle ressursintensive industrien i distriktene viktig for utenriksbalansen, noe som bidro til å gi kravene fra disse miljøene tyngde når beslutninger skulle tas. Befolkningen i tradisjonelle næringer i spredtbygde strøk fikk altså en langt sterkere innflytelse på politikkkutformingene enn deres antall skulle tilsi. Dette har vist seg å være et vedvarende trekk ved den norske modellen. Dette passet også med en historisk mye eldre norsk tradisjon, for bøndene hadde helt siden Formannskapslovene (1832) hatt en spesielt tung innflytelse i det norske politiske systemet.

På tross av den vekt som ble lagt på økonomisk modernisering, ble strategien realisert med en viss forsiktighet. I motsetning til en del andre europeiske land, var f. eks. ikke statseie et sentralt virkemiddel. Riktignok eide staten noe industrivirksomhet, men først og fremst i tradisjonelle næringer, og enten av sikkerhetspolitiske hensyn (inklusive forsynings-sikkerhet) eller grunnet i tilfældigheter (krigerstatning). De virkemidler som ble valgt var i hovedsak av indirekte natur, såsom satsing på utdanning, forskning, infrastruktur og generelt på å legge forholdene til rette for lønnsom vekst. Inntektspolitikken – og det institusjonelle mønsteret rundt dette – kom tidlig til å spille en sentral rolle i så måte. Den såkalte Aukrust-modellen som ble brukt i tilknytning til inntektsoppgjørene, satte som betingelse for lønnsom vekst i industrien at lønnsveksten per produsert enhet ikke oversteg

veksten hos handelspartnerne, samtidig som lønnsveksten i andre, mindre konkurranseutsatte sektorer måtte tilpasse seg lønnsveksten i industrien. I mesteparten av etterkrigstiden tilpasset lønnsutviklingen seg denne «hovedkursen» uten altfor store problemer. Det viktigste unntaket var under det økonomiske tilbakeslaget på syttitallet, i en periode da tilliten til Arbeiderpartiet var kraftig svekket i store deler av arbeiderbevegelsen pga. EU-kampen, slik at partiet hadde behov for å «kjøpe» seg oppslutning. (Et annet unntak var under Willoch i 1986.)

Denne formen for inntektspolitikk har således også blitt et varig element i den norske modellen. Faktisk har inntektspolitikken fått økt betydning relativt sett, siden «kreditsosialismen», som lenge var et sentralt element for å kanalisere ressurser til ønskede formål og utjevne konjunktorene, har mistet sin sentrale rolle i kjølvannet av den deregulering av finansmarkedene vi fikk på 80-tallet. Dermed forsvant en av bærebjelkene i den norske modellen, og presset på de gjenværende elementene, spesielt inntektspolitikken, økte.

Problemer i moderniseringspolitikken

Lenge var den indirekte formen for moderniseringspolitikk ganske vellykket. Nye industrier basert på nyvinninger innen elektrisk, elektronisk og kjemisk teknologi vokste raskt, og innen den maritime sektor var norske leverandører (verft osv.) blant de teknologisk ledende internasjonalt. Mesteparten av denne veksten var entreprenør- og etterspørselsdrevet, og statens rolle var i hovedsak tilretteleggerens. Innen enkelte avanserte teknologier, hvor sikkerhetspolitiske hensyn ble antatt å være sterke, kom imidlertid staten til å spille en mer betydelig rolle.³ Det gjaldt for det første atomenergi, som aldri ble noen suksess i Norge, hverken kommersielt eller på annen måte. For det andre gjaldt det elektronikk, hvor den militære sektor i samarbeid med forskningsmiljøene tidlig satset på å utvikle norsk kompetanse. Strategien var å utvikle en livskraftig militær-sivil industri på dette feltet innen rammen av de eksisterende militært orienterte bedriftene (særlig Kongsberg Våpenfabrikk). Dette skulle vise seg å bli en problematisk strategi, spesielt kommersielt, men gründere med bakgrunn i disse forskningsmiljøene etablerte (etter beste amerikansk mønster) nye foretak som i enkelte tilfeller skulle komme til å bli betydelige aktører. Norsk Data, som på toppen (1987) sysselsatte 4500,⁴ er det viktigste eksemplet.

De siste tjuefem årene representerer et betydelig tilbakeslag for denne type moderniseringspolitikk. Norske skipsverft, som hadde vært teknologisk langt framme på 60-tallet når det gjaldt produksjon av større lasteskip/-tankskip, ble utkonkurrert av verft i Japan og andre land i Asia. En del av verftsindustrien ble nedbygget ved statlig hjelp, mens andre omstilte til leveranser til oljevirkomheten. De sterke miljøene innen elektrisk og elektronisk industri som vokste fram på 50- og 60-tallet ble også kraftig

svekket. Det gjaldt for eksempel den norske forbrukerelektronikkindustrien. Tandberg, Radionette og de andre norske bedriftene på feltet, som hadde bygget seg opp på basis av rør-teknologi, klarte ikke konkurransen med Sony og andre japanske bedrifter basert på elektronisk teknologi og ny design. Norsk Data, som hadde et sterkere feste i de nye teknologiene, fikk en tilsvarende skjebne ti år senere. Bedriftens ledelse solte seg for mye i tidligere suksesser, og så ikke at framvoksten av nye, kraftige pc-løsninger ville underminere den komfortable minimaskin nisjen de befant seg så vel i. Dette skjedde til tross for omfattende statlig støtte gjennom statlige forskningsprogrammer og offentlige innkjøp, men det er en utbredt oppfatning at i dette tilfellet bidro staten til å sikre lønnsomt salg av teknologiske løsninger som tiden var løpt fra, og slik motvirket snarere enn fremmet nødvendige omstillinger.

Disse problemene er ikke unike for disse bedriftene eller for Norge. Tvert om er det normalt at bedrifter som har fungert godt lenge på basis av etablert teknologi får problemer når nye, og radikalt forskjellige, produkt eller prosess-teknologier kommer på markedet, eller når konkurransen skjerpes gjennom inntreden av nye aggressive aktører med klare teknologiske eller kostnadmessige fortrinn. Hvis bedriftsledelser fører til at den kompetansen som eksisterte i disse bedriftene får en bedre anvendelse innenfor rammen av det nasjonale innovasjonssystemet er dette heller ikke noe stort problem. Men i det norske tilfellet synes det som om kompetansen i stor grad forsvant sammen med bedriftene. Det vokste heller ikke fram nye betydelige norske aktører innen disse næringene parallelt med at de gamle fikk problemer, slik det f.eks. gjorde i Sverige og Finland på det raskt voksende mobilkommunikasjonsområdet, hvor Ericsson og Nokia i dag er blant markedslederne internasjonalt. Norske entreprenører var minst like tidlig ute som svenske og finske på dette feltet.

Den nordiske dimensjonen – fra 70-tallet og framover⁵

I vår analyse av den økonomisk politikken i Norden under etterkrigtidens gullalder fant vi relativt konsistente modeller i alle de fem nordiske landene.⁶ Disse kom under sterkt press fra midten av 70-tallet. Den første reaksjonen på tilbakeslaget i 1974/5 var at økonomisk-politiske rutiner ble fastholdt under forventning av at de gode tidene snart ville komme tilbake. Senere innså man at gullalderen var tapt for godt, og da begynte beslutningstakerne å famle. Vi kaller dette en første *skuffelse*. Deretter kan vi observere en serie av skuffelser over at de politikkrutiner man har valgt, ikke har gitt det forventede resultatet. De har snarere hatt destabiliserende og utilsiktede konsekvenser. Man har altså stort sett famlet siden starten av 70-tallet. På 60-tallet hadde man derimot konsistente modeller, rutiner som ble fastholdt over lengre tidsperioder.

Sekvensen av skuffelser er også et forsøk på å idealisere med utgangspunkt i de mest generelle faktorene som virker inn på den økonomiske politikken, mens betydningen av mer spesifikke faktorer holdes utenfor. Disse «indre» faktorene har å gjøre med spesielle hovedeksportsektorer og politisk-institusjonelle forhold. Men generalisering er ikke målet, vi ønsker å forstå dynamikken i hvert enkelt case gjennom forskjeller og likheter til den idealiserte sekvens, der Sverige er valgt som mal.

Etterkrigsmodellene fikk problemer i høyinflasjonsfasen midt på 1970-tallet. Forsøket på å fastholde gullalderens politikk-rutiner ga utilsiktede konsekvenser som førte til konvergens i retning av en *nordisk* versjon av nyliberalismen, med sterkt fokus på industriens konkurransevne. Politikken førte til overoppheting av økonomiene i annen halvdel av 1980-tallet. Responsen på disse problemene var den *normbaserte* nyliberalismen. De problemene som denne så skapte, ga opphav til en *europaisk orientert* nyliberalisme fra tidlig på 90-tallet. Skuffelsene følger som ledd i forsøkene på å finne fram til mer markedskonforme (nyliberale) typer politikk. For hver skuffelse lanseres nye politisk-økonomiske grep, og i noen tilfelle får man en ny modell som oppnår stabilitet. En ny modell betyr at et sett nye rutiner holder seg lenge uten skuffelser.

Den nyliberale vendingen har møtt konstant kritikk fra venstresiden i politikken, men grasrotprotestene har i liten grad fått gjennomslag. Derimot er det interessant å merke seg at de stabile modellene som kan påvises etter 1975 ikke har svart til de nyliberale idealene. Vi har tidligere påvist en stabil situasjon i Finland fra sent 70-tall til sent på 80-tallet, og situasjonen i Danmark på 90-tallet har også vært preget av langvarig stabilitet.⁷ Vi skal nedenfor se at også Norge i perioden 1988 til i dag er preget av relativ stabilitet. I denne perioden finner vi en modifisert norsk modell, en norsk modell uten «kredittsosialisme».

Termen nyliberal må forstås relativt. På 1980-tallet var de nordiske beslutningstakerne mer liberalt orientert enn før, men ikke så sterkt nyliberale som i England og USA. Vi går ikke inn på sosialfilosofiske spørsmål i denne forbindelse. Vår interesse er implikasjonene for økonomisk politikk, og på det feltet innebærer en nyliberal orientering at en gir prioritet til deregulering, privatisering, reduksjon i skatter og offentlige overføringer. Den nyliberale orientering innebærer skepsis mot vekst i den offentlige sektoren (den prinsipielle argumentasjon inneholder anklager både om «crowding out» og feilaktige insentiver), og skepsis mot særinteressegrupper og korporatistiske nettverk, ikke minst mot inntektspolitiske ordninger. Den stabilitet vi finner i Norge 1988-2000 er derimot bygget opp omkring blant annet samordnet inntektspolitikk.

De nyliberale holdningene passet sammen med ideene innen tilbudsside-økonomien, som kan defineres gjennom mer spesifikke påstander om vekst, investering og forholdet mellom kapital og arbeidskraft. Hovedpoengene er

(1) at stabiliseringspolitikk (etterspørselspolitikk) ikke har noen varige effekter på produksjon og sysselsetting, (2) at man bør prioritere forbedringer i statisk ressursallokering, og (3) at lønnsdannelsen bør bli mer fleksibel og tilbudet av arbeidskraft bør stimuleres gjennom skattereformer (lavere marginalskatt) og ved deregulering av arbeidsmarkedet.

Vi skal i det følgende raskt oppsummere de to første skuffelses-sekvensene med referanse til den norske økonomiske politikken. De sentrale elementene i responsen på tilbakeslaget i 1975, den såkalte motkonjunkturpolitikken besto i var keynesiansk motsyklisk politikk (både kreditt- og finanspolitikk), inntektspolitikk, samt en del direkte støtte til utsatte industrier. Første skuffelse kan registreres på slutten av 70-tallet. De viktigste mer eller mindre utilsiktede konsekvensene var tap av markedsandeler (som ble knyttet til kombinasjonen av forskutterte oljeinntekter og ekspansiv finanspolitikk), lønnsomhetskrise, høyt skattenivå, høye sosiale utgifter og store underskudd i utenriksøkonomien.

De norske justeringene sent på 70-tallet var i utgangspunktet lite nyliberale: lønns- og prisstopp i samarbeid mellom stat, næringsliv og arbeidstakerorganisasjoner. Høsten 1981 vant de borgerlige partiene, med Høyre som dominerende partner, valget. Den nye Willoch-regjeringen hadde en annen politisk vurdering av situasjonen – en annen vurdering av hva skuffelsen besto i – og la om politikken i nyliberal retning før den internasjonale konjunkturedgangen 1982/3. Noe av omleggingen hadde imidlertid allerede startet året før Willoch overtok.

Dette passet med den første nordiske versjon av nyliberalismen, som også kunne konstateres i Sverige ved inngangen til 80-tallet. Dette var en *nasjonal* variant. Den var preget av restriktiv pengepolitikk (forsøk på å øke rentenivået, noe som var en internasjonal trend) og stram finanspolitikk (selv under nedgangen tidlig på 80-tallet). Men devalueringer sørget ofte for å motvirke annen kontraktiv politikk, og dermed hadde denne typen nyliberalisme elementer av en pragmatisk, nasjonalt orientert nymerkantilisme. Et hovedmål var å stimulere den konkurranseutsatte sektoren, men uten å ty til proteksjonistiske tiltak. I Norge avviklet Willoch-regjeringen «kreditsosialismen» ved å deregulere bolig- og kredittmarkedet og å føre stram politikk i forhold til statsbankene. Dette var en sentral endring av den norske modellen, og i norsk økonomi vokste det fram et nytt segment innen borgerskapet: nettverk av unge meglere, finansspekulanter og børs-analytikere.

Men denne konstellasjonen av økonomisk-politiske tiltak skapte nye skuffelser: høy relativ inflasjon, bare forbigående forbedring i markedsandeler, og lånefinansiert konsumvekst. Disse problemene kunne føles i Norge mot slutten av Willoch-perioden, altså midt på 1980-tallet. På noe lenger sikt la dessuten denne politikken grunnlaget for bankkrisen.

På dette punktet begynner den norske utviklingen for alvor å komme i utakt med den generelle vest-europeiske utviklingen. Det passer å sammenlikne med Sverige: Der fortsatte oppgangen helt fram til 1990. I tråd med nyliberalismens antikeynesianske ideer skulle man ikke drive motsyklisk finanspolitikk. Men manglende innstramning under høykonjunkturen fikk snart dramatiske konsekvenser. Tidlig på 90-tallet gikk Sverige (og Finland) således inn i sine mest alvorlige kriser i hele etterkrigstiden.

På det programmatisk plan fulgte svenske beslutningstakere likevel opp den normbaserte nyliberalismen, som la vekt på normativt fundert valutakurspolitikk (politikerne skulle ikke få lov til å devaluere etter forogdt-befinnende), samt på reformer som økte allokeringseffektiviteten. Denne nyliberale tilnærmingen var allerede påvirket av hva vi kan kalle nymonetarisme, hvis hovedpunkter var prioritet til inflasjonsbekjempelse, påstanden om at stabiliseringspolitikk ikke kan ha varige effekter på produksjon og sysselsetting, samt påstander om at foretak og husholdninger var helt avhengig av faste spilleregler (fast valutakurs, en gitt pengemengde, osv). Slike rutiner ble lansert fra midten av 1980-tallet til tidlig på 1990-tallet: Hard valuta politikk (kobling til Ecu/Euro tidlig på 90-tallet), bestrebelser på å unngå offentlig opplåning for å finansiere offentlige budsjettunderskudd og reformer for å forbedre allokeringseffektivitet (marginalskatt-reform, privatisering, deregulering av produktmarkeder, kutt i offentlig sektor). I denne fasen fikk man ytre deregulering, altså åpning for frie, kortsiktige, internasjonale kapitalbevegelser.

I Norge finner vi elementer av dette men det inngår likevel i en kontekst som skiller seg sterkt fra de generelle trendene i Vest-Europa og Norden. Som en av verdens største oljeprodusenter ble Norge rammet hardt av det omvendte oljeprissjokket i 1986 (prisfallet stimulerte derimot alle de vest-europeiske oljeimporterende landene). Norge gikk således inn i en famlefase 1986/7. Devalueringspolitikken ble oppgitt og renten økte. En troverdig valutapolitikk måtte bygge på en fast kurs. Overopphetingen ble motarbeidet av stram politikk: ledigheten økte, men sent i 1988 var underskudds-problemene mindre prekære og lønnslover ble innført på ny av hensyn til konkurransevnen. Fra 1988/89 gikk Norge derfor inn i en langvarig periode preget av *keynesiansk*, motsyklisk politikk der inntektspolitikken spilte en spesielt sentral rolle. Dermed reetablerte man den norske modellen i en modifisert form, nemlig uten kredittsosialismen, dvs. intervensjonistisk, detaljstyrende kredittpolitikk. De øvrige elementene i den norske modellen var derimot igjen sentrale.

En annen slående kontrast til Sverige bør nevnes. Under oppgangen på 1980-tallet valgte den svenske arbeidsgiverforeningen å bryte med den sentrale lønnsfastsettelsen. Man trakk seg ut av store deler av det korporative samarbeidet med staten og desentraliserte lønnsoppgjørene. Dette gikk ikke upåaktet hen hos norske arbeidsgivere, men det slående er at NHO (som da

het NAF) – til tross for en viss diskusjon – valgte ikke å gi seg inn på samme vei. Dette kan muligens kobles til at det norske borgerskapet alltid har vært svakere og mer statsavhengig enn det svenske. Mer konkret kan det knyttes til oljens betydning i den norske økonomien. Om NHO trakk seg ut av det inntektspolitiske samarbeidet, risikerte man at staten og LO fikk et sterkere grep om betingelsene innen oljesektoren og vedrørende bruken av oljeinntektene. Oljeselskapene er en viktig fraksjon innen NHO og de hadde all interesse av et godt forhold til staten med tanke på framtidige konsesjonsrunder.⁸ NHO prøvde seg på en konfrontasjonslinje under lockouten og streiken i forbindelse med lønnsoppgjøret i 1986, men dette ga et dramatisk nederlag, og daværende leder, Pål Kraby, måtte senere gå. Konfrontasjonslinjen skapte et opprør mot den sentraliserte ledelsen fra mange medlemsbedrifter. Snart etter falt Willoch-regjeringen også.

En av betingelsene for Norges avvik er råvarenes store betydning. Nettopp det at oljesektoren kom for fullt fra begynnelsen av 1970-tallet gjør at Norge skiller seg fra de fleste øvrige økonomier i den rike del av verden, inklusive alle de nordiske, ja sågar Island: selv gjennom hele det 20. århundre er vårt lands økonomiske utvikling grunnleggende preget av oppdagelser av nye naturressurser: vannkraft i begynnelsen av århundret, olje sent på 60-tallet.⁹

Formelen for norsk økonomisk politikk ved inngangen til 90-tallet var altså: *keynesiansk motkonjunkturpolitikk og inntektspolitisk samordning*.

Velferdsstaten

Alle landene i Vest-Europa etablerte en velferdsstat gjennom etterkrigstiden. Velferdsstaten fordelte fruktene av en vekstfase uten historisk sammenlikning fram til begynnelsen av 70-tallet. I et klima med mer «normale» vekstrater ligger nå en rekke rettigheter fast. Dette gir det bekymrede synet på velferdsstaten som er et viktig innslag i nyliberalismen: forpliktelsene er for generøse og for mange, de har uheldige virkninger på arbeidsmotivasjon og entreprenørevne. Velferdsstaten må slankes, folk må ta ansvaret for sin egen framtid, ellers kommer forpliktelsene om å ta vare på de voksende andelene eldre og syke til å hemme næringslivets tilpasning i tiårene framover.

Men denne utviklingen kan også betraktes i et annet perspektiv: Levestandarden har økt med den økonomiske veksten, betydelig i perioden 1945-75, men også en god del deretter. Dette kan avleses på de fleste sosiale indikatorer: gjennomsnittlig boligstandard, innholdet i en gjennomsnittlig konsumkurv, gjennomsnittlig levealder, økt utdanningsnivå og forbedret folkehelse. Riktignok skaper vår økende materielle velstand en rekke nye helseproblemer av typen overvekt, kollisjonsskader, osv, men nettoeffekten er en sunnere befolkning. Denne sunnere befolkningen er også en aldrende befolkning, hvorav flere eldre blir liggende lenge syke før de dør, og de er

dyre for staten når de er syke. De nordiske velferdsstatene har omfattende helsevesen og eldreomsorg til å ta seg av dette, med mange kvinner sysselsatt til lønninger som inngår i det brede og likhetsorienterte inntektspolitiske systemet.

Samtidig har det skjedd en demografisk endring som også kan knyttes til utviklingen under velferdsstatens første tiår: spredningen av kunnskap om prevensjonsmetoder har muliggjort mer effektiv familieplanlegging og dette har gitt en demografisk overgang der familiestørrelsen er kommet ned under reproduksjonsnivået, en slående utilsiktet konsekvens av den europeiske velferdsstaten. Planleggere over hele Europa er oppmerksomme på den eldrebølgen som vil toppe seg omkring år 2030.

Avhengig av velferdsstatens organisering vil fertiliteten ligge fjernere eller nærmere reproduksjonsnivået. I Sør-Europa og Tyskland er de spesielt lave, i Frankrike og England middels, i Norden relativt høye. Landene er slik sett forskjellig rustet til å takle eldrebølgen, også fordi de nordiske landene, som USA, har en betraktelig høyere sysselsettingsgrad enn de kontinental-europeiske landene. Men i alle fall blir det i tiårene framover behov for arbeidskraft i de mest lavtlønte tjenesteytende yrkene, og mange av disse blir i helsestell og omsorg («trøste og bære»-yrkene), samt i en rekke funksjoner som renhold, detaljhandel osv. i privat sektor. En del av disse jobbene dekkes i Norden av kvinner, slik at toinntektsfamilien nå er det normale her. Men en annen konsekvens av velferdsstaten er at utdanningsnivået øker, ikke bare for menn, særlig for kvinner. Stadig flere av de relativt lavtlønnede jobbene i tjenesteytende sektor fylles således i stadig større grad av fremmedkulturelle innvandre.¹⁰

Velferdsstaten har stor betydning for de vest-europeiske politiske og økonomiske systemenes legitimitet. Men siden velferdsstaten legger tunge byrder på statens finanser og dermed på borgerne gjennom skattesystemet, gjøres den ofte til syndebukk i debatten om den økonomiske politikken. I det følgende skal vi imidlertid se at de former for ustabilitet som har skapt problemer for *norsk* økonomisk politikk de siste 25 årene snarere har hatt med overoppheting og strukturendringer i finansnæringene å gjøre.

Bankkrisen

Den særnorske krisen fra 1986/7 svekket bankene. Høy rente virket sammen med lavere priser på bankenes aktiva og ga økende tapsavskrivninger. La oss ta utgangspunkt i konsumentadferden: Synkende realinntekt, økende realrente og tilstrømmende skatterreform gjorde at mange husholdninger fikk problemer med å betjene sin gjeld som under konsumboomen midt på 80-tallet var blitt rekordhøy. De fleste husholdninger bestrebet seg på å redusere gjeldsgraden, få ønsket i hvert fall å øke den. Dette påvirket bygg- og anleggssektoren, for omfanget av investeringer i nye boliger sank, og boligprisene likeså. Hus-

holdningenes formue ble redusert, og de sto tilbake mer sårbare enn før tilbakeslaget.

Dette bringer oss til foretakenes adferd: Sammen med andre faktorer bidro det økonomiske tilbakeslaget til å redusere lønnsomheten. Eiendomssektoren, samt bygg- og anlegg fikk lide. Konkurser påvirket bankene direkte, og førte dessuten til synkende etterspørsel etter og priser på forretningseiendommer. Bankene måtte ta økende tap, eller eventuelt overta fast eiendom hvis verdi var synkende. Bankene ble tvunget til å stramme inn på sine betingelser, selv overfor foretak som hadde en mulighet til å klare seg gjennom konjunkturtilbakeslaget.

I de tidligere «kreditsosialistiske» forsøkene på «finstyring» av finansinstitusjonenes utlån var primære og sekundære reservekrav hovedinstrumenter. Kravene gikk ut på at visse andeler av totale aktiva skulle holdes som kontanter eller i andre meget likvide former. Krav om kapitaldekning betyr derimot at kapitalbasen skal være en viss andel av totale aktiva. Et slikt krav sikter særlig mot å sikre soliditeten til den enkelte finansinstitusjon. Det skal ikke brukes som et politisk hjelpemiddel, men som en «konstitusjonell» betingelse som sikrer stabilitet og forutsigbarhet, noe som passer i et liberalisert kredittregime. BIS anbefalte i juli 1988 internasjonal harmonisering (8 prosent) av kravet om kapitaldekning. Kravet ble nedfelt i et EU-direktiv i desember 1989, og det norske Finansdepartementet kopierte det i mars 1991. Første deadline i retning av å implementere dette åtteprosentkravet var desember 1991.¹¹ Kravet reflekterte således et ytre press, formidlet gjennom målsetningen om harmonisering i forhold til EU.¹² Siden bankene måtte bestrebe seg på å innfri dette kravet i en krisetid, ble de tvunget til å slanke balansene sine: de kvittet seg med kunder, og lot rentemarginen forbli svært høy.

De store bankene mistet nå sin egen egenkapital, og hele finanssektoren var plutselig på randen av stupet. Staten grep inn og reddet bankene, og bidro slik til å bestemme bankenes kapitalbase, hvorved de også definerte en øvre grense for bankenes utlån. Den norske regjeringen lot aksjonærene i de to største forretningsbankene tape sine investeringer fullstendig – forøvrig i kontrast til Finland der staten gikk inn og forsvarte aksjonærinteressene.

Renten forble høy. Dette var spesielt paradoksalt i Norge, siden landet hadde stort overskudd i utenriksøkonomien, mens arbeidsløsheten fortsatt lå høyt. At Norge klarte seg såpass bra – sammenliknet med Sverige og Finland – har to grunner, og begge har med staten å gjøre. Første grunn var at regjeringen allerede hadde slått inn på en keynesiansk linje. Finanspolitikken var i 1989-93 den mest ekspansive som noen gang er ført i Norge. For det andre var det gode tider i oljesektoren: oljeprisen økte kraftig i forbindelse med Golf-krigen (1990 til mars 1991), produksjonen økte, kostnadene kunne kuttet takket være teknologisk framskritt og investeringene økte kraftig. Ulikt de fleste andre land hadde ikke Norge deindustriering på 90-tallet,

industriusselsetningen vokste svakt, framfor alt på grunn av industriens koblinger til oljesektoren. Av de nordiske landene hadde Norge den høyeste BNP-veksten tidlig på 90-tallet. Norge og Danmark klarte seg adskillig bedre enn Finland og Sverige.

Det er lett å se at Norges oljerikdom her spiller en rolle. Den er en nødvendig, men ikke en tilstrekkelig betingelse for den stabiliseringen av økonomisk-politiske rutiner som vi finner i Norge på 90-tallet.¹³ Mens byrdene fra velferdsstaten defineres som et kjerneproblem i land som Sverige og Tyskland, har den norske statens enorme grunnrenteinntekter lettet disse byrdene i Norge. Men dette har også sammenheng med den høye sysselsettingsgraden og mindre førtidspensjonering enn på kontinentet, samt med en mer statsdominert organisering av trygdesystemet. I Norge var politikerne i stand til å stramme inn i praktiseringen av velferdsordningene (bl. a. i uføretrygden) da budsjettunderskuddene økte (om enn aldri så langt som til Maastrichtgrensen) tidlig på 90-tallet. Det var på denne tiden begrepet om *arbeidslinja* ble preget. I Norge har de uuntenderte konsekvensene av velferdsstaten ikke vært alvorlige nok til å skape vansker for de rådende økonomisk-politiske rutinene.

Den reviderte norske modellen 1988-2000

Internasjonalt var det oppgang på slutten av 1980-tallet. For Europa var den ekspansive tyske politikken i forbindelse med Tysklands gjenforening av stor betydning. I 1991/2 kom tilbakeslaget. Både Sverige og Finland førte i denne perioden en medsyklisk økonomisk politikk med katastrofale konsekvenser: først overoppheting, så kjempekrise. Norge hadde derimot strammet inn i finanspolitikken 1986-8 og innførte lønnsreguleringslover i 1988/89. Deretter førte man motsyklisk keynesiansk politikk inn i kriseåret 1992.

Denne strategien ble i 1992 systematisert og formulert som en bevisst strategi av Brundtland-regjeringen. *Solidaritetsalternativet* kodifiserte de erfaringer man allerede hadde gjort med den økonomiske politikken fra 1987 til 1992. Ønsket om å dempe arbeidsløsheten, samt ambisjonen om å fastholde en gunstig trend i utviklingen av industriens konkurransevne sto sentralt i begrunnelsen. Trass i både bankkrise, etterkrigstidens høyeste arbeidsløshet, samt press fra vesteuropeisk overoppheting og krise (over 6 prosent i 1993) har vi i Norge fra 1988 og framover en stabil periode i den forstand at de økonomisk-politiske rutinene forblir uendret.

Solidaritetsalternativet var en pakke av forskjellige økonomisk-politiske virkemidler, hvorav inntektspolitikken i mer snever forstand utgjorde ett område. Pakken omfattet: (1) fastkurslinje i pengepolitikken; (2) konjunkturregulerende finanspolitikk (keynesiansk); (3) inntektspolitikk som sikrer en rimelig konkurransevne (moderate lønnsoppgjør), og (4) en arbeidsmarkeds- og utdanningspolitikk som bidrar til et velfungerende arbeidsmarked. Ved å

definere en slik pakke skaffet regjeringen seg viktige alliansepartnere (LO/NHO) utenfor Stortinget, for i Stortinget sto regjeringen svakt.

Den parlamentariske situasjonen hadde nemlig endret seg betraktelig siden 80-tallet. Tidlig på 80-tallet sto Høyre og DNA fram nesten i et topartisystem. Men det var ikke slik at modernisering skapte to faste blokker. På 90-tallet ble nettopp disse partiene mest rammet av tilbakegang! Det typisk nordiske møsteret med en fragmentert ikke-sosialistisk side antok en ennå mer markert form: ikke bare er det mellompartier, men Fremskrittspartiet er kommet fra det ytre høyre, har koblet nyliberale overbevisninger til innvandringsproblematikken og har klart å stjele stemmer både fra den konservative og den sosialdemokratiske blokken. I tillegg har EU-saken åpenbart tjent til å befeste mellompartiene som en egen blokk.

Mellompartiregjeringens program var på den ene siden preget av «motkulturenes» standpunkter i norsk politikk (verdier knyttet til regionene, familie, religion, miljø), og på den annen side av en idé om å skape en tredje blokk i norsk politikk ved siden av sosialdemokratiet og høyresiden. Mellompartienes suksess på 90-tallet var ikke synkron: Senterpartiet hadde voldsom suksess i forbindelse med EU-avstemingen 1994, mens Kristelig Folkeparti triumferte i flukt med Bondeviks suksess som partileder og statsminister 1997-2000. Venstre klorer seg fast såvidt over hva som skal til for å få stortingsrepresentanter, men har skaffet seg innflytelse etter regjeringsdeltakelse fra 1997-2000, og er nå en fast del av en mellompartiblokk.

DNAs mindretallsregjering hadde både et parlamentarisk grunnlag i Stortinget og en «hegemonisk» posisjon rent allment – den hadde styringsevne – mellom 1990 og 1996. Da Jagland overtok i 1996, synes begge deler å ha blitt borte. En av flere grunner til dette var at valget i 1997 nærmet seg. Behovet for posisjonering ble større for de ulike partiene. De økonomiske problemene fra begynnelsen av 1990-tallet var et tilbakelagt stadium, det rådet ikke lenger noen dugnadsånd for å rydde opp etter tidligere feilgrep. Det var fritt fram for å prioritere egne saker og profil. DNA derimot, forsøkte å holde fast på den stramme felleslinja, kom på defensiven og ble oppfattet som valgets taper.

Midt på 90-tallet fikk man igjen økende press i den norske økonomien. Dette ledet til overoppheting i 1997-8. Denne hadde sine røtter i beslutninger tatt av sosialdemokratiske regjeringer. En avgjørende faktor var de store etterspørselsimpulsene fra investeringsveksten både i oljevirkksomheten og i fastlandsøkonomien. Både i 1996 og 1997 vokste bruttoinvesteringene med om lag 10 prosent, og med nesten like mye i 1998. Bak disse høye veksttallene finner vi en kombinasjon av oppgradert infrastruktur og styrking av velferdsstaten. Det startet allerede i 1993 med innenlandsinvesteringer fram mot Vinter-OL 1994, en slags kompensasjon til indre østlandet i forhold til oljevirkksomhet i vest og nord! Opphetingen tok seg særlig opp med beslutningene om ny hovedflyplass og flytogbane, særlig den siste var en

betydelig planleggings-skandale. To andre prosjekter var koblet til kunnskaps-samfunnet og velferdsstaten. I 1997 ble skolestart skjøvet et år fram: alle 6-åringer skulle inn i grunnskolen, noe som krevde store ressurser til nye skolebygg. Et annet tiltak var nytt Rikshospital i Oslo, nok en planleggings-katastrofe. Dette sier oss i hvert fall at Norge er et så lite land at investerings-prosjekter som kan navngis spiller en stor rolle for den makroøkonomiske utviklingen! Det hadde forøvrig allerede Norges bank demonstrert da de bygget sitt rådyre sentralbankpalass midt på 80-tallet. I tillegg viste det seg fortsatt umulig å foregripe oljesektorens innflytelse.

I 1996/7 møtte Arbeiderpartiet disse problemene i kombinasjon med problemene knyttet til Stortingets sammensetning. Jagland hadde i 1992 overtatt som partileder etter Brundtland, og erstattet henne som statsminister i 1996, i passe god tid før neste valg. De uavklarte parlamentariske forholdene ga opposisjonen muligheter til å plage regjeringen med det den anså som overbudspolitik og umulige betingelser for samarbeid. Med referanse til vanskene med å få vedtatt ansvarlige budsjetter, og med særlig adresse til de borgerlige partiene «som vil ha mer av alt»,¹⁴ fastslo Jagland i sin 1. mai tale 1997 at DNA bare ville holde fast ved regjeringsmakten dersom partiet fikk minst like mange stemmer ved valget høsten 1997 som ved valget i 1993: 36,9. Valgresultatet høsten 1997 ble på langt nær dette. Det absurde ved 36,9-kriteriet var ikke minst at det ikke vil ha gitt noen vesentlig endret parlamentarisk situasjon sammenliknet med det faktiske resultatet. Partiets manøvre satte det norske partiet ut av posisjon i en periode da et «modernisert» sosialdemokrati sto fram ikke bare i Norden (regjerings-deltakelse i Danmark 1993, Sverige 1994 og Finland 1995), men også gikk inn i en offensiv ellers i Europa (Blair, Jospin, Schroeder).

I 1998-9 ble partiet tiltakende frustrert over å være i en parlamentarisk blindgate. Den nye sentrumsregjeringen satte i verk kontantstøttereformen (se under), som DNA var sterkt imot, noe som hindret samarbeid om budsjettløsninger. Først etter et års tid med uforsonlig opposisjonsvirksomhet (og dårlige galluptall) begynte partiledelsen å antyde mer fleksible holdninger til samarbeid med andre partier. Høsten 1999 tok man også et mindre uforsonlig standpunkt til kontantstøtten. Mellompartiregjeringen hadde nok suksess til å få Arbeiderpartiet på defensiven.

Norge fikk etter 1997-valget altså en mindretallsregjering av mellom-partiene Kristelig Folkeparti, Senterpartiet og Venstre. På venstresiden kunne DNA ikke en gang få flertall med SV. Derimot utgjorde Senterpartiet, DNA og SV en flertallskonstellasjon, men en slik allianse ble aldri seriøst vurdert. Ingen ville samarbeide med FRP. Høyre ville ikke samarbeide SP, som var nei-partiet framfor alt fra EU-striden, og «vinner» av folkeavstemningen i 1994. Motsetningene fra EU-striden ble slik reproduisert. Samtidig sto EØS-avtalen ved lag og regjeringen av «EU-motstandere» førte slik en tilpasningspolitikk overfor EU, men denne politikken var i stor grad

depolitisert og byråkratisert! EU-tilpasningene har ikke skapt bred mobilisering i noen saker.

På grunn av de problemene som hadde bygget seg opp, ble 1998 en famlefase: Rekordhøye oljeinvesteringer som ikke var forventet da finanspolitikken ble lagt opp bidro sterkt til veksten 1997 og 1998. De direkte etterspørsimpulsene fra petroleumsvirksomheten har hatt stor betydning for det norske konjunkturforløpet, særlig 1997-2000, en likhet med tidligere oppganger.¹⁵ I tillegg til disse innenlandske faktorene kom så Asia-krisen og OPECs vedtak om høyere oljeproduksjon, som sendte oljeprisen og mange andre råvarepriser ned på et historisk bunnpunkt.

I denne situasjonen var finanspolitikken ikke stram nok. Høye oljeinntekter og en konjunkturrell bedring av offentlig budsjettbalanse reduserte politikernes budsjett disiplin. Det har vært reist kritikk mot Norges Banks praktiske gjennomføring av politikken, men selv blant kritikerne er det få som hevder at sentralbankens håndtering var avgjørende for utviklingen. Når så flertallet på Stortinget nærmest valgte å avskrive finanspolitikken som konjunkturreguleringsinstrument for ett år fremover i forbindelse med budsjettbehandlingen høsten 1997, var det åpenbart at solidaritetsalternativet ikke sto høyt i kurs.

Politikerne hadde mistet grepet. Ikke engang våren 1998 så Stortingsflertallet skriften på veggen. De strammet fortsatt ikke til. Da kunne pengepolitikken ikke holde demningen lenger. Det er urealistisk å tro at finanspolitikken alene kunne motvirke presset fra den enorme investeringsveksten 1996-8. (Norge var her utypisk sammenliknet med resten av Europa som hadde svak vekst, men parallell til USAs, der veksten var sterkere.) En svakhet ved solidaritetsalternativet var således at det i en høykonjunkturfase la for store byrder på finanspolitikken. Så lenge myndighetene ikke ville eller kunne styre en større del av investeringsaktiviteten i norsk økonomi, var det verken realistisk eller rasjonelt å la finanspolitikken ta støytene alene.

Når presset i økonomien toppet seg, var heller ikke inntektspolitikken i stand til å levere et moderat lønnsoppgjør. Konkurransen om arbeidskraften ble så stor at selv om det hadde blitt et moderat oppgjør sentralt, ville lønns- og ledighetsglidningen lokalt ha gitt en høy lønnsvekst i 1998. Dessuten var veksten i økonomien lokalisert til spesielle sektorer som bygg- og anlegg og helsesektoren. Gjennomføringen av utdannings- og arbeidsmarkedspolitikken delen av solidaritetsalternativet var derfor ikke vellykket. Det kommer ikke primært til uttrykk i de lave ledighetstallene, men snarere ved at beholdningen av ledige plasser har økt så sterkt. Hadde ikke det norske arbeidsmarkedet vært så fleksibelt på tilbudssiden som det har vist seg å være på 1990-tallet, hadde pressproblemet kommet langt tidligere i oppgangen.

Sentrumsregjeringen så problemene i 1998, og politikken ble strammere i 1999, men det var et år for sent. Regjeringen ønsket åpenbart å videreføre solidaritetsalternativet: Arntsen-utvalgets rapport¹⁶ kan i stor grad ses som et

forsøk på å plastre sammen solidaritetsalternativet med små justeringer. Under Bondevik ble forøvrig arbeidstaker- og arbeidsgiver-sammenlutninger tatt inn i Det Tekniske Beregningsutvalget og Kontaktutvalget. Denne reformen reduserer LOs makt, men kan skape større samstemmighet blant de korporative partnerne.

I følge solidaritetsalternativet er inntektspolitikkenes rolle å bidra til en kostnadsmessig konkurransevne som sikrer at konkurranseutsatt næringsliv utenom petroleumsvirksomheten, har en framtid i Norge. Dette vil også sikre en utenriksøkonomisk handlefrihet som er mindre oljeavhengig. At dette kan være lurt, har man erfaring for fra 1978, 1986 og 1998. En viktig del av inntektspolitikken i Norge består i å sørge for en institusjonell organisering av lønnsdannelsen som holder velorganiserte særinteresser med markedsmakt i sjakk. Når en ser omfanget av bruk av tvungen voldgift i Norge, skjønner en lett hvor viktig dette er for den samlede politikken. Dette er ingen uproblematisk virkemiddelbruk og strider også mot internasjonal praksis og ILOs anbefalinger. Imidlertid er det lett å skjønne betydningen av dette i oljesektoren og generelt i et samfunn hvor en ønsker å innrette politikken slik at en oppnår lav ledighet og således hele tiden må takle høyt press i arbeidsmarkedet.

Mellompartiene har tradisjonelt vært for generøs bruk av offentlige midler, noe derimot DNA bare har stått for i opposisjon. I regjeringsposisjon økte sentrumsregjeringen minstepensjonene med 1000 kroner/mnd. Regjeringens mest omtalte velferdstatsreform var kontantstøtten: familier med barn i alderen 1-2 år fikk kontantstøtte dersom de ikke har barn i barnehage.¹⁷ Dette ga en forbedring av den økonomiske situasjonen for mange barnefamilier, men sto i motstrid til den «arbeidslinja» som har preget sosialdemokratisk sosialpolitikk,¹⁸ der utbygging av barnehagetilbudet for å støtte opp om den generaliserte toinntektsfamilien anses som viktigere. Kontantstøtten preges av et ideal om at flere av omsorgsoppgavene skal løses i familien, et ideal som er mye mer gjennomgående realisert i de katolsk inspirerte kontinental-europeiske velferdsstatene (f. eks. i Tyskland).¹⁹ Men de øvrige særtrekkene ved den nordiske velferdsstaten er selvsagt fastholdt også under sentrumsregjeringen.

Men også en annen reform har brakt den norske velferdsstaten noen små hakk nærmere den kontinentale. Til nå har omfanget av førtidspensjoneringen vært mye mer omfattende i de kontinentaleuropeiske velferdsstatene, selv om kontrasten jevnes noe ut når en tar Norges store antall uføretrygdede med i betraktningen. Høy førtidspensjonering sammen med lav sysselsettingsgrad er en sentrale faktorer bak de finansieringsproblemene man nå strir med i den franske og tyske velferdsstaten (problemet er mye alvorligere enn i Norden). Den norske AFP-ordningen (Avtalefestet pensjon) gjør førtidspensjonering mer attraktivt og lar staten betale regningen. Men dette var ikke sentrumsregjeringens påfunn. Det må nærmest anses som en kostnad knyttet til

inntektspolitikken. Ordningen ble nemlig innført for å løse opp en floke mellom LO og NHO i mellomoppgjøret i 1993, der LO truet med å streike.²⁰

Staten og næringslivet på 90-tallet

Utfordringene fra globalisering og internasjonalisering har vært et tilbakevendende tema i norsk politikk. Grunnlaget for norsk politikk på dette feltet ble lagt i første halvdel av dette århundre med konsesjonslovene, som bl. a. fastslo at utnytting av norske naturressurser var et nasjonalt anliggende, som politikerne skulle råde over. Dette prinsippet ble videreført på 70-tallet og 80-tallet bl.a. innenfor olje og gass-utvinning og forvaltningen av fiskeriresursene. Et hovedsynspunkt har vært at den nasjonale kontrollen med naturressursene sikres best gjennom norskeide – i praksis ofte statseide – foretak, eventuelt supplert med enkelte internasjonale aktører for å sikre tilstrekkelig konkurranse. Politisk var det Venstre som opprinnelig førte an, siden ble denne politikken videreført av Arbeiderpartiet. Selv om den opprinnelig var kontroversiell, ble det etter hvert betydelig nasjonal konsensus om hovedprinsippene. For eksempel var det en borgerlig regjering som sikret hjemkjøpet av Hydro.

Denne typen nasjonal næringspolitikk harmonerte bra med den type internasjonalisering som norsk økonomi gjennomlevde i de første tiårene etter krigen, basert på liberalisering av handel mellom de vestlige land, men uten særlig innblanding i hva statene ellers foretok seg på det økonomiske området. Først med dannelsen av det indre marked – og framveksten av et effektivt konkurransepolitisk regime i EU (og i noen grad i WTO) – på nittitallet, kom det norske systemet under press. Samtidig ble de kortsiktige kapitalbevegelsene avregulert. Formålet for det indre marked var nettopp å redusere politikernes direkte innflytelse over selskapene, gjennom å gjøre det umulig for dem å favorisere såkalte «national champions», og å etablere konkurransevilkår som gjorde det mulig for utenlandske foretak å operere på lik linje med nasjonale bedrifter på de europeiske markedene. Konsekvensene ser vi i dag bl. a. på telekommunikasjonsområdet, der kombinasjon av ny teknologi og deregulering åpner for nye forretningsområder. Vi er her i ferd med å gå over fra et system med nasjonalt kontrollerte foretak til et internasjonalt oligopol med et fåtall dominerende aktører. En annen sektor som ble sterkt berørt av det indre marked, og hvor vi ser en tilsvarende tendens, er varehandel (alminnelig konsum). Tendensen gjør seg også gjeldende i forskningsintensive industrier som farmasi, der stort salgsvolum er viktig for lønnsomheten. Flere sentrale norske virksomheter har i løpet av 90-tallet blitt solgt, eller slått sammen med større utenlandskeide bedrifter. Det gjelder bl.a. det fremste industrielle forskningsmiljøet i Norge innen farmasøytisk industri (Nycomed), verfts-, offshore og maskinprodusenten

Kvæerner og det er i skrivende stund tilsvarende prosesser i gang i andre norske foretak.

I praksis har denne dereguleringen skjedd samtidig med en økende rolle i europeiske markedet for store amerikanske foretak. Det skyldes delvis at disse var store på forhånd, og dessuten godt tilpasset konkurranse-betingelsene i globale markeder. Men det skyldes også at det har vært lett å finansiere bedriftsoppkjøp gjennom svært likvide finansielle markeder dominert av amerikanske institusjonelle investorer (såkalt «pension fund capitalism»).

I slike prosesser vil et lite land som Norge lett bli sett på som et lite attraktivt sted å lokalisere hovedkvarter eller produksjon, fordi det norske markedet er lite, ligger langt fra de store markedene i Europa eller USA og har et høyt kostnadsnivå. Norge blir lite aktuelt når det gjelder lokalisering av forskning, fordi dette som hovedregel knyttes enten til hovedkvarter eller produksjonsvirksomhet. Unntak kan tenkes, fordi lokalisering av forskning også kan tenkes motivert av ønsket om å hente impulser fra allerede eksisterende sterke forskningsmiljøer, men det sier seg selv at dette vil være av mindre betydning i et land som Norge hvor forskningsintensiv industri i utgangspunktet står svakt.

Direkte statlig eie i industrien har som nevnt vært lite utbredt i Norge sammenliknet med en del andre land. Selv der staten har kontrollen – som i Norsk Hydro – har bedriftene tilsynelatende fått operere fritt. Som et resultat av dette er Norsk Hydro, som jo hovedsakelig er basert i tradisjonell naturressursbasert industri, i de senere år har engasjert seg aktivt i å selge unna norskeide virksomheter utenfor sitt kjerneområde til utenlandske foretak. Eksempler er Freia, Dyno og ventelig Hydro Seafoods. I finanssektoren sitter staten som følge av den statlige redningsaksjonen under finanskrisen for 10 år tilbake med kontrollerende poster i de største bankene. Det forhindrer ikke de samme banker å muliggjøre at en «corporate raider» som Røkke overtar det norske engineering- (og nå fiskeri-) konsernet Aker, med utsikt til senere oppstyking og salg, formodentlig til utenlandske interesser. Utenom den tradisjonelle industrien eier staten Statoil, hvor ledelsen svært aktivt arbeider for større uavhengighet visavis staten, gjerne gjennom en delprivatisering. Først ønsker imidlertid Statoil-ledelsen (i likhet med Hydro) å overta den delen av den norske oljeformuen som staten eier, for på den måten å få en sterkere basis for internasjonal ekspansjon innen sitt område.

I løpet av de senere årene har stadig flere næringer blitt utsatt for globale restrukturingsprosesser av denne typen. En side ved dette er at bedriftsledernes arbeidssituasjon endrer seg; horisonten blir mer kortsiktig (de kan bli sagt opp når som helst), så det gjelder å sikre seg godt (gjennom høy lønn, bonus etc.), og hele tiden levere resultater som tilfredstiller finansmarkedene. Norske næringslivsledere tilpasser seg dette blant annet gjennom å kreve økt inntekt, selv om de nødvendigvis ikke (ennå) er utsatt

for de samme krav som f. eks. ledere i USA. Dette kan jo ses som rasjonelt, dels vil de berike seg selv (nå som anledningen byr seg), dels kan det ses som en forberedelse på noe som de tror vil komme, og dels vil de ikke gå rundt som noen lavtgasjerte norske fjøsniiser, men være ute på cruise med gutta i de store internasjonale foretakene. Men ved å tilpasse seg på denne måten blir de også politiske aktører i det norske systemet; de jobber aktivt for å bryte ned den konsensus som har dominert norsk politikk på dette feltet i årtier.

Den norske staten framstår som en rik, men svak, eier, uten klare ideer om hvordan den norske nasjonalformuen kan brukes til den norske nasjonens beste på lengre sikt. Selv ledersjiktet i statseide/statskontrollerte bedrifter ser nå seg selv som spillere i globale restrukturingsprosesser, og er mer opptatt av å leve opp til de suksessstandarder internasjonale finansmiljøer stiller, enn av hva som skjer innen rammen av norsk økonomi. I den grad de lykkes i dette, har de også gode utsikter til å berike seg selv. Dette sjiktet av ledere er i betydelig grad integrert med sjiktet av ledende politikere (som utgjør en viktig rekrutteringsbase for ledersjiktet i de statskontrollerte foretakene, f.eks. Eivind Reiten og Harald Norvik). Denne situasjonen er ikke unik for Norge, den gjenfinnes i andre land med betydelig statsinfluytelse i økonomien, som Frankrike. For norske politikere og for fagbevegelsen blir det viktig å parere direktørsjiktets offensiv og å avklare hva som er nasjonale interesser, og hva som er egeninteresser for enkelte grupper/sjikt, og hvordan statens eierskap best kan utøves framover.

Norge er fortsatt preget av fraværet av et sterkt nasjonalt borgerskap. I for eksempel Sverige har man en mer enn hundreårig historie med sterke, industrielt orienterte selskaper med stabile forbindelser til nasjonale finansinstitusjoner/borgerskap. Slike relasjoner har både fordeler og ulemper, men de viser sin styrke i perioder hvor markedsforholdene er vanskelige og omstilling står på dagsordenen.²¹ I Finland har en man tilsvarende gruppering rundt Nokia. Riktignok er institusjonelle mønstre av denne typen under endring i mange land, som en side ved den pågående globaliseringen, men i Norge har man aldri hatt mer enn antydninger til slike nettverk, noe som forklarer den viktige rolle staten og utenlandsk kapital har kommet til å spille i den norske modellen.²² Man kunne selvsagt håpe at globaliseringskameratene i statskontrollerte foretak kunne tenkes å utvikle seg i en slik retning, men det virker lite sannsynlig, i og med at deres standarder er hentet fra de globale finansmarkedene. Dette er et uløst problem i dagens versjon av den norske modellen.

Politikken overfor de store norske industribedriftene kommer under press fra to kanter; utenfra (EU, WTO, internasjonale foretak) og innenfra (direktørsjiktet). Norske politikere er i et dilemma, skal de bygge videre på den tradisjonelle modellen med mest mulig nasjonal kontroll og sterke norsk-eide (statseide) aktører, eller skal de gi etter for presset, som i praksis betyr å integrere norsk næringsliv i store internasjonale (ofte amerikansk-

kontrollerte) foretak. I skrivende stund har den nye regjeringen flere slike saker på sitt bord, som f.eks. Hydro Seafood, Dyno, Kredittkassen, og på litt lengre sikt framtiden for Statoil, Telenor og Hydro. Det vil være et konstant press for «internasjonalisere» og «(del-)privatisere» disse foretakene, som i praksis på noe sikt betyr å integrere dem i større globale (amerikansk-europeiske) enheter. Hva kan vi forvente at politikerne vil gjøre? Muligens vil de søke etter mellomløsninger som bevarer elementer av nasjonal kontroll, samtidig som man tilpasser seg hovedtrenden. Men slike løsninger vil neppe være særlig stabile, og problemstillingene vil reises med ny styrke ved neste korsvei (fusjons-forsøk).

En løsning innen rammene av den norske modellen er at staten definerer sin eierrolle og utvikler et system, f.eks. i form av (venture-)fond, hvor deler av den norske nasjonalformuen kan brukes til investeringer i kunnskapsintensiv virksomhet i Norge. Politikerne bør i alle fall ta en grunnleggende debatt om hva de vil med offentlig eierskap i den nåværende økonomisk-politiske situasjonen. Men en slik debatt vil aktualisere en rekke slumrede ideologiske motsetninger, ikke bare mellom tradisjonelle «borgerlige» og tradisjonelt «sosialistiske» partier, men også innen for eksempel DNA-LO. Dette gjør det mindre sannsynlig at en slik debatt vil komme.

En annen utfordring for industripolitikken er forholdet til nye småbedrifter. Vi vet alle hvordan satsingen på «vinnere» innen IT slo feil på 80-tallet, med Norsk Datas vekst og fall som selve skrekkeeksemplet. 80-tallets satsning på havbruk var mer vellykket. I motsetning til IT-bransjen, som er bygget opp omkring selve den nye revolusjonerende teknologien (mikrobrikker), er havbruket basert på naturressurser. Satsingen på havbruk er blitt en suksess, og er nå en meget viktig eksportsektor. Etter vannkraft og olje er det altså fortsatt en tradisjonell nordatlantisk naturressurs som blir Norges næringspolitiske trumfkort! Overflatisk sett kan det virke som om dette er en lavteknologibransje! Men det dreier seg om langt mer enn å høste naturressurser. En gjør fiskeriet mer likt jordbruket ved å konsentrere nyttefisker (nyttevekster) for så å høste. Nyere forskning har vist at det eksisterer en lang rekke koblinger mellom selve den lavteknologiske havbrukssektoren og høyt spesialiserte kunnskapsbaser, for eksempel statlige, sektortilknyttede og private forskningsinstitutter. Dette er den konkrete inkarnasjon av kunnskapssamfunnet i Norge.

Statistikk over FOU får ikke dette fram. Her scorer Norge i det hele tatt meget svakt. Særlig på privat FOU ligger Norge etter. Men output-basert statistikk gir helt andre resultater. Målinger av andel klart forbedrede produkter i produksjonen (ekspertdefinert), viser at low-tech-bransjer er mer innovative enn high-tech-bransjer, dette gjelder for eksempel for møbel-industri, fødevareproduksjon, og tekstilproduksjon.²³ Dette er store, sysselsettingstunge sektorer, dels med mange småbedrifter, som lever videre og fornyer seg tross relativt høye lønninger. Slike aktiviteter vil fortsatt være

viktige komponenter i nasjonale innovasjonssystemer. Slagordet er således ikke *pick the winners*, men «*pick the networks*» – eller snarere at staten legger forholdene til rette for innovasjonsnettverk – og dette skal være nettverk som man ser utvikler seg, heller enn helt nye som er basert på ideelle fordringer og store visjoner om hva som er ny ledende teknologi. Gode nettverk vil også kunne hente ut forskningspenger og utviklingsstøtte innenfor EU-systemet.

I forhold til de tidligere nevnte industripolitiske dilemmaer kunne man tenke seg en form for *tekno-nasjonalisme*: et aktivt forsøk på å bygge opp norske forsknings- og teknologimiljøer som er sterke nok til at globale foretak vil ønske å lokalisere seg der. Dette er den moderne versjonen av tanken om vekstsentra og assosieres gjerne med begreper som teknologiparker, osv. De mest kjente eksemplene på dette (Silicon Valley, etc.) har utviklet seg spontant, men ideen er nå at det er mulig å generere lignende prosesser gjennom tidsbegrensede offentlig støtte/subsidier. Dette har vært forsøkt mange steder, og med vekslende hell.

IT-Fornebu er et forsøk på dette. Fred Olsen er i dette stykket en uvanlig norsk kapitalist. Han ønsker ikke bare å tjene penger, men også utvikle kompetansebasert virksomhet i Norge. Han er med andre ord det nærmeste vi i Norge kommer til en nasjonalt orientert borger. Dette er i et historisk perspektiv utypisk for «rederstanden» i Norge som gjerne har sett seg selv som løsrevet fra norsk økonomi, med det overordnede mål å betale minst mulig skatt til fellesskapet. Selv om man kan sympatisere med disse tekno-nasjonalistiske ideene, er det nok litt naivt å tro at sjansen for at dette skal lykkes er særlig stor. IT-industrien er allerede en veletablert industri, med klare sentra, og det skal mye til å utfordre disse. Hvis man skulle klare det ville sjansen være best om man tok utgangspunkt i et velfungerende universitets/høyskole-miljø, som for eksempel NTNU/SINTEF. IT-Fornebu mangler en slik forankring. Derimot har man en i norsk sammenheng stor (men i internasjonal sammenheng liten) telekommunikasjonsbedrift der, Telenor, og man kunne kanskje håpe at det på Fornebu kunne skapes et utviklingsmiljø rundt dette. Mye avhenger dermed av Telenors utvikling. At dette ikke nødvendigvis er noe stabilt sentrum i et mulig «cluster» illustreres av at det bare er noen måneder siden det var aktuelt å slå det sammen med et større svensk selskap, Telia, som på sin side allerede var integrert i et etablert teknologi miljø i Stockholmsregionen. Denne problemstillingen vil nok melde seg på nytt om ikke lenge.

Det er også uttrykt skepsis med referanse til faren for at prosjektet vil støvsuge Norge for IT-kompetanse, og slik utarme ellers levedyktige prosjekter/miljøer andre steder i Norge. Videre er det vanskelig å forstå hvorfor denne type næringsvirksomhet skal legges på arealer som er som skreddersydd til boliger og friluftsliv, nemlig på det tidligere hovedflyplassområdet som ble ledig etter at flyplassen ble flyttet til Gardermoen. I

skrivende stund er det rimeligst å si at norsk politikk visavis globaliseringsutfordringene er preget av *vakling*. Hvis dette fortsetter er det vel rimelig å tro at man vil møte en del *skuffelser* når det gjelder mulighetene for å opprettholde nasjonal kontroll på viktige politikkkfelter. Norske politikere kan i økende grad kunne komme til å føle seg umyndiggjort, og søke etter nye veier å gjenvinne innflytelsen. Da vil ideen om deltagelse i politikkutforming på et (mer) globalt nivå, i praksis gjennom EU, formodentlig bli reist med ny styrke, uten at det nødvendigvis vil løse problemene!

Den norske modellens framtid

Inntektspolitikken framtid avhenger i stor grad av arbeidsgivernes og fagbevegelsens organisering og styrke. Her kan en skille ut mange trekk. En økende andel av de sysselsatte har høy utdanning, ser ut til å organisere seg i profesjonsforbund og kan bli mer mobile over landegrensene. Det vil isolert sett utgjøre en «trussel» mot den form for samlede oppgjør vi har i Norge. Utbryterne fra AF og opprettelsen av en ny hovedsammenslutning innebærer isolert sett en svekkelse av mulighetene for å drive inntektspolitikk i Norge. På den annen side ser vi også tendenser til økt samarbeid mellom ulike hovedsammenslutninger som trekker i motsatt retning. Regjeringer fra både mellompartier og sosialdemokratiet vil stimulere og støtte opp under store sammenslutninger som tar samfunnsøkonomiske hensyn ved utformingen av sin egen politikk. Som vi har sett har allerede flere hovedsammenslutninger fått plass i viktige inntektspolitiske organer.

Det kan tenkes at finanspolitikken får mindre oppgaver mht. konjunkturregulering i framtiden. Hvis utbyggingen av oljesektoren har nådd et absolutt toppnivå i 1998, og en i tiden framover vil bruke mindre ressurser til videre utbygging, vil vi oppleve mindre «etterspørselssjokk» fra oljevirksheten. I alle fall vil nok den relative betydningen av disse sjokkene bli mindre framover enn hva de har vært. Det er også verdt å merke seg i denne sammenhengen at det er de positive etterspørselssjokkene som er problematiske, ikke de negative som man nå forventer. Petroleumsfondet og den generelle statsfinansielle situasjonen gir dessuten Norge potensielt stor handlefrihet i utformingen av finanspolitikken. Det øker mulighetene for at finanspolitikken kan gjøre den jobben den er tiltenkt i følge solidaritetsalternativet.

Hvis den relative betydning av petroleumsinvesteringene derimot ikke skulle avta, må norsk petroleumsvirksomhet i større grad underlegges makroøkonomisk styring, og ikke overlates til næringen selv og sektorministerier. Solidaritetsalternativet bør med andre ord utvides ytterligere for å kunne bli vellykket i dette tilfellet. Dette hadde den forrige regjeringen erkjent i og med at den har utvidet konjunkturreguleringspolitikken til også å omfatte petroleumsinvesteringene og ikke bare finanspolitikken.²⁴

Hvis en imidlertid ikke klarer eller vil tilpasse store investeringsbeslutninger til den makroøkonomiske situasjonen, bør en være mer fleksibel i valutakurspolitikken for å kunne oppnå at renten kan brukes for å dempe aktiviteten i norsk økonomi. Dette er ikke det samme som at pengepolitikken skal innrettes mot et ensidig inflasjonsmål, men rett og slett at en ser penge- og finanspolitikken i sammenheng. Solidaritetsalternativet må gjøres mer fleksibelt når det gjelder rollefordelingen mellom penge- og finanspolitikken.²⁵

Ser vi på den politiske situasjonen, har vi framhevet at mellompartiene står for en del av de tradisjonelle motkulturelle verdier i norsk politikk. Dette er også helt tydelig selv etter Bondevik-regjeringens nederlag i mars 2000. De tre partiene står fram som kanskje enda mer sammensveidete enn før. Regjeringen falt da også på det den selv oppfattet som en miljøsak etter at den samme uke, så vidt hadde overlevd en annen «utbyggingssak» nemlig IT Fornebu.

Norges tilknytning til EU via EØS-avtalen er mellompartienes posisjon. Det er også flertallet av det norske folks posisjon gjennom to folkeavstemninger. Mellompartienes samlede posisjon i norsk politikk er på denne måten større enn det antall mandater de har på Stortinget og hva de normalt vil oppnå i valg. Det skyldes at disse partiene representerer av «verdier» og «praksiser» som nyter større respekt i befolkningen enn en får inntrykk av når en ser med urbane briller.

Problemet med mellompartienes ide om en tredje blokk, er at den ikke gir et stabilt parlamentarisk grunnlag. Den er videre basert på at sosialdemokratiet og de konservative på *permanent basis* vil leve i «skyggenes» dal og akseptere å være vekslende støttepartier for en mellompartiregjering med et relativt svakt parlamentarisk grunnlag. Verken Høyre eller DNA vil i lengden akseptere en slik posisjon. Så lenge FRP dessuten er så stort som det er nå, og Høyre så lite, må en mellompartiregjering ha støtte fra begge de to høyrepartiene for å få flertall. Hadde en kunnet klare seg med støtte enten fra DNA eller Høyre, ville situasjonen ha blitt noe bedre, men neppe stabil på lang sikt da heller. Stortingsvalget i 2001 kan tenkes å gi en avklaring her, men da skal mye skje av velgerbevegelser før valget.

Høyres bidrag til å felle Bondevik-regjeringen har skapt større avstand mellom Høyre og mellompartiene. Det er til DNAs fordel. Det er derfor sannsynlig at Høyre først må gjøre avbikt gjennom å felle Stoltenberg-regjeringen (som tiltrådte i mars 2000) og gjeninnsette en sentrumsregjering, før de på et senere tidspunkt kan ha realistiske forventninger om en bred borgerlig regjering, eller større innflytelse i opposisjon f. eks. ved å ta over en større del av velgerne fra DNA og FRP. I mange sammenhenger har også Høyre et betydelig problem med å finne en posisjon mellom et «moderne» sosialdemokrati og FRP. Dette gjelder ikke minst når FRP har en ledelse med betydelig politisk erfaring og manøvreringsevne. Høyres håp ligger kanskje

særlig i et nødvendig kompromiss mellom DNA og mellompartiene i de nærmeste årene vil legge forholdene til rette for Høyre som et mulig regjeringsparti, eventuelt med FRP på slep. For tiden synes veien dit å være lang. Mens man tidligere mente at en tradisjonell borgerlig regjering bare var mulig dersom SV, DNA og SP ikke hadde flertall på Stortinget, synes dette bildet å ha endret seg ved at de tre mellompartiene er så mye sterkere sammenbundet enn før. I så måte kan Bondevik-regjeringen ha satt dype spor i norsk politikk. Vi har et økende skille mellom økonomi og politikk, lettet av oljeinntektene. Globaliseringen har således i Norge hittil bare gjort seg gjeldende i form av de spenninger vi ovenfor kartla i forbindelse med problemene omkring nasjonal kontroll med sentrale enheter i næringslivet.

NOTER

- 1) Ådne Cappelen, Jan Fagerberg og Lars Mjøset, «Den norske modellen», *Nordisk Tidskrift för Politisk Ekonomi*, Nr. 15/16, 1984, s. 75-108; Lars Mjøset, red., *Norden dagen derpå. De nordiske økonomisk-politiske modellene og deres problemer på 1970- og 1980-tallet*, Oslo 1986; Lars Mjøset, «Norsk rikdom og forfall», *Samtiden*, 1/1986, s. 46-51; Lars Mjøset, «Norges økonomiske integrasjon i den første verden», i L. Alldén, M. Vaa og N. Rogoff Ramsøy, red., *Det norske samfunnet*, 3. utg, Oslo 1986, s. 329-360; Lars Mjøset, «Export-led growth with equity. Norway in the phases of the modern world economy», in Kumar Rupesinghe, red., *Development assistance in the year 2000: Political and Social Conditions in Norway*, Oslo: Institute for Social Research, Report 87:9, October 1987, pp. 123-162; Lars Mjøset, «Norway's full-employment oil-economy – flexible adjustment or paralysing rigidities?», *Scandinavian Political Studies*, 12:4, 1989, pp. 1-29; Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset & Rune Skarstein, «The Decline of Social Democratic State Capitalism in Norway», *New Left Review*, 181, May/June 1990, pp. 60-94; Jan Fagerberg, Ådne Cappelen & Lars Mjøset, «Structural change and economic policy: the Norwegian model under pressure», *Norwegian Journal of Geography*, Vol. 46, 1992, pp. 95-107; Lars Mjøset, «Norwegian political economy», i Anne Cohen Kiel, red., *Continuity and Change. Aspects of Contemporary Norway*, Oslo 1993, pp. 107-130; Ådne Cappelen, Jan Fagerberg, Lars Mjøset & Bent Sofus Tranøy, «Norway: Changing the model», in Perry Anderson & Patrick Camiller, red., *Mapping Europe's Left*, London 1994, pp. 33-54.
- 2) Lars Mjøset, «Sosialdemokratisk økonomisk politikk i Norge etter krigen», og Ådne Cappelen, «Inntektspolitikken i Norge i etterkrigstiden», begge i *Vardøger*, 11/1981. For en grundigere sammenlikning av vår tilnærming med Runes, se siste avsnitt i Mjøsets artikkel i dette nummer av *Vardøger*.
- 3) Jfr. Olav Wicken red., *Elektronikkentreprenørene*, Oslo 1994.
- 4) Tor Olav Steine, *Fenomenet Norsk Data*, Oslo 1992, s. 16.
- 5) Dette avsnittet er basert på samarbeid med Lennart Erixon.
- 6) Jfr. Mjøset, red., *Norden dagen derpå*.
- 7) Jfr. Mjøset, red., *Norden dagen derpå*, s. 273 ff, og Lars Mjøset, «Nordic economic policies in the 1980s and 1990s», paper presented to the 10th

- International Conference of Europeanists, Chicago, 14-16. mars 1996 (upublisert).
- 8) Jens Solli, *Lockout og streik 1986*, Oslo 1986 er en journalistisk oversikt over dette.
 - 9) Jfr. Lars Mjøset, «The Nordic Economies 1945-1980», *Arena Working Paper*, No. 6, Febr. 2000, s. 2.
 - 10) Jfr. Lars Mjøset, «Europa ved årtusenskiftet», *Morgenbladet*, 28. januar. 2000.
 - 11) *Bankkrisen*, NOU 1992:30, s. 23 f.
 - 12) Gjennom hele perioden fra 1989 og fram til 1994 (da folkeavstemningen i november ga nei til EU-medlemskap for andre gang), er forholdet til EU, både EØS-avtalen og medlemskapsforhandlingene, et sentralt element i norsk politikk. Dette – inklusive koblingene til økonomisk politikk – er behandlet i Lars Mjøset, «Norge og Den europeiske unionen», s. 300-322 i Torbjørn L. Knutsen, Gunnar M. Sørbo og Svein Gjerdåker, red., *Norges Utenrikspolitikk*, 2. utg. Oslo 1997.
 - 13) Richard B. Freeman, «Are Norway's Solidaristic and Welfare State Policies Viable in the Modern Global Economy?» i Jon Erik Dølvik & Arild H. Steen, red., *Making Solidarity Work?* Oslo 1997 argumenterer mot at det norske «unntaket» på 90-tallet ene og alene er en funksjon av landets oljerikdom.
 - 14) Kilde: NRK radio 10/2-2000, dagen da Jagland trakk seg som statsministerkandidat.
 - 15) Ådne Cappelen, R. Choudhury og T. Eika, *Petroleumsvirksomheten og norsk økonomi 1973-93*, Sosiale og økonomiske studier 93, Statistisk Sentralbyrå, Oslo 1996.
 - 16) *Forberedelse av inntektsoppgjøret 1999*, NOU 1999: 14.
 - 17) Fra august 1998 fikk familier med en ettåring maksimum 3000 kroner/mnd, fra august 1999 gjaldt ordningen også for toåringer. Støtten avtrappes trinnvis avhengig av barnehagebruk, og er barnet over 32 timer i barnehage får man ingen kontantstøtte.
 - 18) DNAs alternativ, et års ekstra svangerskapspermisjon var mer kostbart enn kontantstøtten.
 - 19) Jfr. Gøsta Esping-Andersen, *The Social Foundations of Postindustrial Economies*, Oxford 1999.
 - 20) Torgeir Aarvaag Stokke, *Lønnsforhandlinger og konfliktløsning*, Oslo 1998, s. 354 f.
 - 21) Hans Sjögren, *Bank og Näringsliv*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Uppsala, Uppsala 1991.
 - 22) Cappelen, Fagerberg, Mjøset, «Den norske modellen», 1984 (se note 1).
 - 23) Mye forskning om dette er utført ved STEP-gruppen i Oslo, se f. eks. Keith Smith, «Bruk av grunnforskningsbasert kunnskap i norsk industri: Begreper og empiriske tilnærminger» i Egil Kallerud, red., *Grunnforskning i innovasjons- og forskningspolitikk*, NIFU, Oslo 1998
 - 24) Denne endringen i solidaritetsalternativet framgår dersom en sammenlikner formuleringene i *Nasjonalbudsjettet* 1998 med *Revidert nasjonalbudsjett* 1998 og *Nasjonalbudsjettet* 1999.
 - 25) For en nærmere diskusjon av alternativer i den økonomiske politikken, se Ådne Cappelen, «Har Solidaritetsalternativet en framtid?», *Sosialøkonomen*, 9/1998.